

УДК 821.161.2-32.091 "18":17.02

ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ У МАЛІЙ ПРОЗІ ІВАНА ФРАНКА Й АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Марта ДРОГОМИРЕЦЬКА

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
кафедра українознавства,
вул. Бічна Пекарська, 5а, Львів, Україна, 79010*

Розглянуто генетичні зв'язки і типологічні перегуки між малою прозою Івана Франка та Агатангела Кримського. З'ясовано, що у дебютній своїй збірці «Повістки і ескізи з українського життя» (1895) молодий письменник не тільки вчився в Каменяра, а й творчо і не раз критично ставився до його прози, відштовхувався від неї, шукаючи нових шляхів і, спираючись на власний життєвий досвід та розуміння етичної проблематики, чутливо намащував вразливі місця в суспільному житті.

Ключові слова: суспільна мораль, етичний конфлікт, мала проза, сюжет, наратор, модерн.

З Іваном Франком молодшого його сучасника Агатангела Кримського пов'язували, як відомо, тісні творчі і дружні стосунки. Ба більше, І. Франко був для нього «братом-сповідником», за влучним висловом Омеляна Пріцака [3, с. 6]. Безперечним є й те, що молодий письменник-модерніст причетний до Франкової літературної школи. Як поет, він своєю ліричною збіркою «Пальмове гілля» (1901) розвивав жанрово-стильові тенденції Франкової ліричної драми «Зів'яле листя», а як прозаїк, автор збірки «Повістки і ескізи з українського життя» (1895), чимало запозичив од свого вчителя та друга і зі сфери змісту, і з царини форми: у схильності А. Кримського до порушення етичної проблематики у парадоксальних і натуралістичних формах «оголеної правди» помітними є впливи етично наснаженої прози раннього І. Франка.

Як збіги, так і розбіжності між обома прозаїками потребують пильнішого розгляду на рівні етичної проблематики й наративної форми, оскільки засвідчують переламний момент у стильовому розвитку українського письменства від реалізму до раннього модерну. Щоправда, генетичні зв'язки і типологічні перегуки між обома літературними явищами ще не були предметом окремого розгляду ні в численних франкознавчих студіях (Іван Денисюк, Лариса Бондар, Зенон Гузар, М. Ткачук, Микола Легкий, Роман Голод), ні в дослідженнях, присвячених творчості А. Кримського (О. Бабишкін, Соломія Павличко, Тамара Гундорова, М. Моклиця, Мар'яна Гірняк, Г. Останіна), ані в узагальнюючих працях, які висвітлюють розвиток прози кінця XIX – початку XX століття (І. Денисюк, С. Павличко, Т. Гундорова, Н. Шумило, Ю. Кузнецов, Віра Агеєва, Лідія Мацевко-Бекерська). Якщо під етичною проблематикою мати на увазі художньо виражену авторську оцінку зображених у літературному творі взаємин між

персонажами на тлі моральних норм, прийнятих у суспільстві, то постає низка питань: що саме взяв від свого великого сучасника А. Кримський? У якому напрямі він творчо опрацював та розвивав його досвід і де саме вийшов за межі Франкового силового поля на шляхи власних художніх експериментів? У цьому дослідженні я зосереджу увагу на етичних концепціях «Повісток і ескізів з українського життя» (1895) і, відповідно, малої прози І. Франка кінця 1870-х – початку 1890-х років, яка передувала піонерській збірці А. Кримського.

У 1889–1890 роках А. Кримський, будучи студентом Лазаревського інституту в Москві, дебютував на сторінках галицької преси, а з лютого 1890 року розпочав листування з І. Франком, яке тривало до 1904 року [4, т. 49, с. 656]. Тоді ж, на зорі своєї літературної кар'єри, А. Кримський настільки зацікавився прозою І. Франка, що написав рецензію на його збірку «В поті чола». Молодий рецензент схвалив відсутність соціалістичних чи будь-яких інших вузьких тенденцій на сторінках Франкової збірки, яка натомість вражала його гуманістичним протестом проти всякого гніту, як соціального, так і морального, і була спрямована на захист усіх «принижених і ображених». Особливо наголосив А. Кримський на актуальності питання «батьків і дітей»: «всі ми забуваємо, що діти такі самі рівноправні люди, як і дорослі; що людська кривда, а надто сваволя батьківська, вчительська, глибоко зачіпляє дитину і дає якнайшкідливіший вплив» [2, т. 2, с. 307]. На питання дитини, яка чекає переконливого доведення необхідності дотримуватися певної заборони, дорослі, за словами А. Кримського, мають одну відповідь – лайку і фізичне покарання. На прикладі оповідань «Малий Мирон», «Лешишина челядь», «Олівець», «Schönschreiben» критик продемонстрував, що «биття – конечна педагогічна умова» [2, т. 2, с. 308] у виховній практиці не лише малоосвіченого темного простолюду, а й молодшої і середньої школи. «Шкода тільки, – зауважив А. Кримський, – що Франко не гурт порушує тему безмежного панування батьків і вихователів над дітьми в інтелігенції, в світлій громаді, а тема дуже добра» [2, т. 2, с. 308].

Чому так зацікавився Франків критик етикою міжпоколінневих взаємин? Справа в тому, що А. Кримський, як і інші молоді прозаїки, котрі перебували в силовому полі Франкової прози, переважно відштовхувалися від особистого досвіду й писали про те, що знали якнайкраще – про молодь, про школу, про взаємини між поколіннями. Такий проблемно-тематичний пласт порушує чимало прозових творів Осипа Маковея, раннього Михайла Коцюбинського, Леся Мартовича.

Однак спостерігаємо й певні відмінності в індивідуальних підходах до художнього опрацювання теми: якщо І. Франко розгортав дослідження морально-етичної проблематики в соціальних параметрах, то А. Кримський поглиблював її у психологічному плані, бо значно гіршою від фізичної наруги вважав «моральну муку» – духовне насилля над юними персонажами, ламання їхніх характерів і світогляду. «Сваволя, тиранія над особистістю, над мислю ученика – ото уся система виховання в школах в школах усякого сорту...» [2, т. 2, с. 309]. Відштовхуючись від оповідання «Малий Мирон», А. Кримський разом з І. Франком писав про два результати такого виховання – з юних вихованців виходять або покірні виконавці, або несамовиті бунтарі [2, т. 2, с. 310]. Якщо І. Франко зображував переважно жорстоке ставлення виховників до своїх вихованців,

фізичне насилля над ними, що призводить до духовного пригнічення дитячої психіки, то А. Кримський віддав перевагу «психологічним драмам» у душах юних героїв, які спричинено складними конфліктними взаєминами з представниками старшого покоління, але які не доходять до бійок, окрім хіба що епізоду покарання хлопчика-наймита в оповіданні «Сирота Захарко».

Сирітство як відторгнення від родини і суспільства ще у Т. Шевченка отримало глибокий символічний філософсько-етичний сенс. В оповіданнях «На дні», «До світла!» І. Франка, «Сирота Захарко» А. Кримського зображено процес відчуження, коли система родинного і суспільного насилля перетворює молодь на духовних калік чи злочинців або ж просто вбиває їх.

Скажімо, в оповіданні «До світла» (1890) сироту Йоська Штерна, ув'язненого за неправдивим звинуваченням жорстокого свого родича-опікуна, убив вартовий за те, що той наблизився з книжкою до заграбованого вікна, аби читати. Спраглого знань і світла юнака знищено не випадково – він сирота і в родині, і в суспільстві.

Так само і з оповідань «Батьківське право» та інших творів А. Кримського впливає думка, що суспільні відносини засновано на поневоленні особи і примусовому нав'язуванні їй обов'язку добровільно коритися й бути вдячним за те, що вона є членом спільноти і користується корпоративними привілеями, а якщо ж виникає конфлікт між особою і спільнотою, закони ієрархізованого колективізму дають право «батькам» чинити брутальний гвалт над нею заради відновлення нормалізованих відносин. Тому-то гімназист-шестикласник Петрусь Химченко, герой оповідання А. Кримського «Перші дебюти одного радикала» не тільки був свято переконаний, а ще й «...голосно проповідував у класі, що чесна людина повинна бути в опозиції до будь-якого начальства, бо, мовляв, “усяке начальство – то є ватага гнобителів”» [1, с. 86].

Обоє письменників, і реаліст І. Франко, і модерніст А. Кримський, провадили художнє дослідження тих етичних обмежень і заборон, що, на перший погляд, цементують єдність суспільства, а насправді сковують його поступ. До таких негативних явищ належать утверджені в суспільстві етнічні стереотипи, що їх розвінчують, Франків образ єврейського юнака Йоська Штерна, до котрого співчутливо ставляться його співкамерники («До світла!»), та образ бідного жида-погонича в оповіданні «Історія одної подорожі» А. Кримського. Оповідання А. Кримського відрізняється від сентиментально-народницьких трактувань викриттям стереотипу «якщо жид, значить хитрий, заможний і скупий». Фурман Іцко постає в цьому оповіданні навпаки – наївним, убогим і зневаженим. До того ж у творі звучить тема брутального імперського насилля – пан Скальський зневажливим ставленням до безпомічної людини, російською лайкою і безсоромним лицемірством намацав егоїстичний пунктик у душі свого сина Сашка, витіснивши з неї почуття співчутливості і справедливості: підліток віддає перевагу власній матеріальній вигоді і комфорту, перетворюючись на гвинтик системи суспільного насилля.

Для обох прозаїків актуальною була проблема влади і насильства. Конфлікт між молодечею правдомовністю і владною сваволею яскраво змальовано у сцені сутички у в'язничній стражниці Франкового Андрія Темери, сповненого почуття власної

гідності і громадянської самосвідомості, із капралом-самодуром («На дні», 1880) та в низці сутичок задержуватих юних персонажів А. Кримського з їхніми батьками і шкільними наставниками. Очевидно, в реаліста І. Франка моральні конфлікти мають не віковий, генераційний, а соціальний характер, тоді як у А. Кримського простежуємо виразну тенденцію до протиставлення поколінь: «батьки», і взагалі «старше покоління», цілковито загрузли в аморальному пануванні над меншими і слабшими. Відчайдушний і не завжди успішний опір цьому домінуванню чинять «діти», «молоде покоління».

Якщо персонажі І. Франка живуть у світі соціальної несправедливості і страждають від зловживання владою, то юні персонажі А. Кримського перебувають у світі асиметричних взаємин між представниками різних етнокультур. Дискримінаційне ставлення до української мови й культури імперія прищепила міщанам українського походження у формі хворобливого комплексу національної неповноцінності. Так, Петрусь із оповідання А. Кримського «Перші дебюти одного радикала» отримав у своєму містечку реноме «нігіліста» за те, що пішов на спектакль в українській сорочці і розмовляв українською [1, с. 105], «хоч українофілом не був» [1, с. 124], як зауважив автор. Притім сестра його засоромилася, що Петрусь розмовляв з нею по-українськи на вулиці перед панночками: «...ще подумують, буцім у сім'ї нашої говорять по-мужицьки» [1, с. 124].

Імперський шовінізм, расова упередженість і етнічна дискримінація настільки огидні, що у юних героїв А. Кримського мимоволі прокидається приспана національна свідомість, кристалізуючись у крикливий демонстративний націоналізм, як у оповіданні «*Psyhopathia nationalis*».

До речі, А. Кримський доводив І. Франкові, М. Павликові та їхнім однодумцям-драгоманівцям, що «можна ж бути й соціалістом і не погорджувати народними святощами» [2, с. 316]. На відміну від соціально зорієнтованого І. Франка, у прозі молодого письменника знаходимо виразніший акцент на етиці міжнаціональних стосунків.

Однак молодший колега солідаризувався з І. Франком, засуджуючи шовінізм, у якій би національній формі він не виявлявся. Скажімо, з гротескним образом отця Ілії, патріота-москвофіла з оповідання І. Франка «Патріотичні пориви» [4, т. 15, с. 35–41] перегукується карикатурований образ попа-консерватора отця Кирила з оповідання А. Кримського «В народ!» [2, т. 1, с. 507–515]. В «Патріотичних поривах» ідеться про священика, котрий жертвує на добродійні цілі з грошей, безсердечно забраних у прихожан. Ці селяни, яких піп обзиває «хамами», віддають на його вимогу останню копійчину; їх переслідують життєві негаразди, убогість, безвихідь – «але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози» [4, с. 15, с. 41]. Притім обоє персонажів, о. Ілія та о. Кирило, є запеклими українофобами, палкими прихильниками ретроградних газет і ворогами вільнодумної молоді.

З І. Франком прозу А. Кримського споріднює іронія. Окрім окарікатурованих сюжетних ситуацій, іронію нерідко виражають коментарі наратора, як у гротескному оповіданні А. Кримського «Сирота Захарко»: віддавши на жорстоке побиття наймита-сироту Захарка, «українолюбець» і «демократ» панич Олесь Пристах не міг стриматися від ридань над ягнятком, що його роздушила підвода:

«...мекаюче ягнятко ввижалося цієї ночі добрячому молодому українолюбцеві навіть уві сні!

“Це мені наука на будуче, – подумав Олесь. – Не гурт завдавайсь із хамлом! Ти йому читаєш про абстрактні типи Марка Вовчка, а він розуміє конкретно та зараз прикладає до себе самого, почина гнути кирпу!..” [1, с. 168–169].

Насилля старшого над меншим і сильнішого над слабшим породжує відчуження і всякі духовні деформації як у сім’ї, так і в суспільстві. До хворобливих моральних відхилень належать цинізм та нігілізм, які релятивізують та заперечують моральні цінності.

Розвіювання фетишизованих моральних святощів, котрі увічнюють дійсний стан речей, ув’язнюючи самостійне критичне мислення, йшло в парі зі зображенням морального занепаду. Для А. Кримського більше, як для І. Франка, притаманні мотиви декадансу як хворобливого стану вразливої, асоціально налаштованої душі, перенасиченої конфліктними враженнями і психічними переживаннями («Не порозуміються»). Натомість І. Франко наголошував не на психологічних, а на соціальних чинниках морального занепаду. Наприклад, в оповіданні «На вершку» І. Франка аристократичне товариство змальоване як багно, у якому морально занепадає в розпусті «золота молодь», не гребуючи і злочином, як Ежен – юнак, що вкрав 10 000 ринських у дядька-графа, котрий збирався зробити його своїм спадкоємцем. Висловлюючи таким, на перший погляд безглуздим, вчинком «протест супротив гнету і неволі», цей молодик всю вину перекладає на елітне оточення з його моральною тиранією: «Ах, кілька я витерпів під гнетом тих ідеалів! Кожда йота тої проклятої фальшивої моральності була острим терном, що рік за роком глибше і глибше впивався в моє тіло, в мій мозок!.. Ні, я наперед уже вдесятеро спокутував свою вину заким ще поповнив її!» [4, т. 15, с. 157].

А в оповіданні «Маніпулянтка» І. Франка аморальний інтриган та дурисвіт доктор Темницький, ладний без вагань ламати людські долі: «Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світ холодним оком анатома і віддавна привик судити всіх і вся з погляду свого улюбленого “я”» [4, т. 18, с. 38].

Життєвий фінал ще одного «доктора Темницького» зображено в оповіданні А. Кримського «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди»: спустошений ненаситним поглинанням чуттєвих насолод, аморальний персонаж цього твору відчуває в літньому віці муки сумління, які стають для нього можливим аргументом існування Бога: «В Бога ж я увірую через те, що муки тієї “совісті” стають аж нестерпучими і наводять на безглузде питання: “Якщо існують душевні муки, докори совісті, яких і логіка прогнати не може, то мабуть чи не існує щось вищеє над чоловіка?”» [1, с. 175].

Невипадково значною мірою в І. Франка («Навернений грішник»), а ще більшою мірою в А. Кримського віра – це альтернатива цинізму, важлива життєва опора, дискусійна лише тому, що цю віру нещирі владоможці підступно використовують для зміцнення свого вищого становища: «...якесь несвідоме відчуття підказало йому (учневі Петрусеві Химченку з оповідання А. Кримського «Перші дебюти одного радикала». – М. Д.), що директорський Бог не має нічого спільного з правдивим Богом: можна бути не атеїстом, хоч би в директорового Бога й не вірувати» [1, с. 136].

Очевидним є те, що до «нігілізму» юних героїв А. Кримського провадить зраджена довіра до владоможців, розчарування розбіжністю між їхнім словом і ділом, між несвідомо засвоєними традиціями та стереотипами й егоїстичною життєвою поведінкою.

Однак на лоні природи відчувають священний трепет і щиро моляться юні герої як І. Франка, так і А. Кримського. Тут оживають їхні найкращі людські якості, приховані у глибині осамотілої чи зневаженої душі. Порівняймо:

«Для нього нема більшого щастя, як самотою блукати по лісі – рано, в неділю, коли там нема ані живої душі. Се його церква. Він слухає шуму дубів, тремтить разом із осиковим листочком на тонкій гілляці, відчуває розкіш кожної квітки, кожної травки, що хилиться під вагою діамантового намиста роси, то знов любить містичною дрожжю таємного і невідомого... Всі ті неясні почуття, з яких у людській душі зароджується релігія, переходять малого Мирона в лісі в часі таких самітних проходів, і вони творять ту дивну принаду, той чар, яким ліс оповиває його душу» («Під оборогом» І. Франка [4, т. 22, с. 35]).

«Господи Боже! Господи Боже! Господи Боже!» – почав він молитися. “Прости мене й напути! Дай мені снаги на те, щоб працювати гаразд, дай мені снаги зробитися путящою та чесною людиною... Учуй мене, Господи рідний!... Учуй!”

На скількись ментів Петрусь так і завмер. Йому було гарно. Сльози котилися з очей, та він почував, що це не гіркі, а одрадісні сльози. Він забув, де він. Йому примарилося, буцім він – на вечерні, у якомусь величному храмі, та не в православному, а католицькому, середньовіковому. Готицькі зводи високо підносяться вгору. Орган тихо гуде якусь сумовиту, але невимовно солодку мелодію. Крізь ту музику чується лагідний, повний теплої віри голос патера: “Oremus, fratres!..”» («Перші дебюти одного радикала» А. Кримського [1, с. 135]).

Як відомо, І. Франко називав етичну концепцію «непротилежності злу» Льва Толстого вкрай неясною, але не приймав, як і А. Кримський, апології насилля в марксистській теорії та у вченні Ф. Ніцше. Обоє українських письменників несхвально поставилися до Ф. Ніцше, хоча з німецьким філософом І. Франка споріднює запекле викриття фарисейського формалізму у сфері віри, а А. Кримського – індивідуалістичні мрії про сильну особистість, сповнену відваги обстоювати власну людську гідність у вороже налаштованому міщанському середовищі.

Зокрема, А. Кримський спостеріг, що будучи реалістом, І. Франко свої ідеологічні переконання лише частково втілював у художніх образах, не нав'язуючи їх читачеві: «Взагалі вартність новел Франка становить та обставина, що, коли він торкається тут якого-небудь питання, то саму теорію, з якою багато хто не згодився б зглядом оконечно-го її ідеалу, він зводить на практичний ґрунт; прихильник соціалізму, він такечки обстає за здійсненням лиш *частки*, найближчої точки своєї мети, через що однак не перестає бути соціалістом, а тим часом на *таку* програму мусить пристати усякий поступовець, хоч би був не соціалістом» [2, т. 2, с. 313]. Сам А. Кримський пішов цілком протилежним шляхом у своїй прозі 1890-х років: на відміну від І. Франка, котрий реалістично творив життєві ситуації, типізуючи та увиразнюючи їх, А. Кримський експериментував

з цими ситуаціями у своєрідній морально-етичній лабораторії, де не тільки демонстрував розбіжність сповідуваної ідеї з життєвою практикою її носія, а й розвивав ці ідеї до максимально крайньої межі і стежив, як міг би поводитися в реальній ситуації герой-максималіст. І.Франкові такий експериментальний підхід видався крайністю, яка виходить за межі мистецтва: «...се не образок, вихоплений з дійсного життя, – писав він, наприклад, у листі від 4 листопада 1891 року до А. Кримського з приводу його оповідання “Батьківське право”, – а формула абстрактна, розіграна драматично кількома особами» [4, т. 49, с. 304]. Однак, незважаючи на певні слабкі місця, піонерські пошуки А. Кримського були виправданими, якщо розглядати їх в історичній перспективі. Адже згодом, на початку ХХ століття, етичний експеримент стане характерним для творчості низки митців, зокрема для прози і драматургії Володимира Винниченка.

Отже, А. Кримський не тільки вчився в Каменяра, а й творчо і не раз критично ставився до його прози, відштовхувався від неї, шукаючи нових шляхів і, спираючись на власний життєвий досвід та розуміння етичної проблематики, чутливо намацував вразливі місця в суспільному житті. Тому впадають в око не тільки збіги, а й розбіжності між обома письменниками. Підтвердженням цієї тези може бути їхнє ставлення, скажімо, до модних тодішніх декадентських віянь, які стали розпізнавальним знаком «кінця віку»: якщо І. Франко рішуче заперечив у вірші «Декадент» будь-яку свою причетність до цього явища, то персонаж збірки А. Кримського відверто заявив про себе: «Я – продукт сучасної цивілізації, я дегенерат, я декадент, я людина з fin de siècle, я неврастенік...» [1, с. 313]. І ці літературні маніфестації відбулися приблизно в один і той самий переламний історико-літературний момент – всередині 1890-х років, не лише відбивши своєрідність естетичних уподобань та етичних переконань кожного з письменників, а й засвідчивши культурно-світоглядні відмінності між літературними епохами реалізму і раннього модернізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Кримський А.* Повістки і ескізи з українського життя / написав А. Кримський ; видано під доглядом М. Павлика. – Коломия ; Львів : З друкарні М. Білоуса і В. Манецького, 1895.
2. *Кримський А. Ю.* Твори : в 5 т. / А. Ю. Кримський. – К. : Наукова думка, 1972.
3. *Пріцак О.* Передмова / Омелян Пріцак // Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм : Складний світ Агатангела Кримського / Соломія Павличко. – К. : Основи, 2001. – С. 5–10.
4. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.

*Стаття надійшла до редакції 23.12.2013
Прийнята до друку 31.03.2014*

**ETHICAL PROBLEMS IN SHORT PROSE OF IVAN FRANKO
AND AHATANHEL KRYMSKYI****Marta DROHOMYRETS'KA**

*Danylo Halyts'kyi National Medical University of L'viv,
Ukrainian Studies Dpt.,
5a, Bichna Pekars'ka Str., L'viv, Ukraine, 79010*

The article covers genetic ties and typological correspondences between Ivan Franko's and Ahatanhel Kryms'kyi's short prose. It has been ascertained that in his first collection «Povistky i eskizy z ukraiyins'koho zhyttia (1897) [Narratives and Sketches from Ukrainian Life] the budding writer not only learned from Ivan Franko, but also perceived his prose creatively and more than once critically, and held it as a point of departure, wherefrom he searched for new ways and, relying on his own life experience and the concept of ethical set of problems, sensitively palpitated vulnerable spots in social life.

Keywords: public morality, ethical conflict, short prose, plot, narrator, modern.

**ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В МАЛОЙ ПРОЗЕ
ИВАНА ФРАНКО И АГАТАНГЕЛА КРЫМСКОГО****Марта ДРАГОМЫРЭЦКА**

*Львовский национальный медицинский университет имени Данила Галицкого,
кафедра украиноведения,
ул. Боковая Пекарская 5а, Львов, Украина, 79010*

В статье рассмотрены генетические связи и типологические параллели в малой прозе Ивана Франко и Агатангела Крымского. Выяснено, что в дебютном своем сборнике «Повести и эскизы из украинской жизни» (1895) молодой писатель не только учился в Каменяра, но и творчески и не раз критически относился к его прозе, отталкивался от нее, ища новых путей и, опираясь на собственный жизненный опыт и понимание этической проблематики, чутко нащупывал уязвимые места в общественной жизни.

Ключевые слова: общественная мораль, нравственный конфликт, малая проза, сюжет, рассказчик, модерн.